

EL NOGUER DE SEGUERÓ: UN CAS PARADIGMÀTIC D'ARXIU PATRIMONIAL¹

ROSA LLUCH BRAMON²
Universitat de Barcelona

Lliurat el 21 de desembre de 2016. Acceptat el 25 de gener de 2017

A la memòria dels Srs. Francesc Vayreda i Trullol
i M. Dolors Viola i Llavanera i llurs fills Joaquim i Albert

RESUM

L'objectiu d'aquest article és presentar l'arxiu patrimonial del Noguer de Segueró. Sens dubte és una de les pairalies més importants de Catalunya, situada a l'actual comarca de la Garrotxa. L'arxiu conté documentació des de l'edat mitjana fins a l'actualitat. A més s'analitza un llibre sobre la genealogia de la família escrit per un dels hereus del patrimoni al segle XVIII.

PARAULES CLAU

Arxius patrimonials, història rural, patrimoni rural, genealogia, llibre d'hereus.

1. Aquesta recerca s'ha fet en el marc dels projectes HAR2014-54891-P i HAR2015-65146-P, i en el grup MAHPA de la Universitat de Barcelona.

2. E-mail: rosalluch@ub.edu

El Noguer de Segueró: A paradigmatic example of a heritage archive

ABSTRACT

The aim of this article is to present the heritage of Noguer de Segueró. It's certainly one of the most important Catalan family seats, located in La Garrotxa. The archive contains documents from the Middle Ages up to the present. We also analyse a book containing the family's genealogy written by one of its descendants in the eighteenth century.

KEYWORDS

Heritage archives, rural history, rural dominium, genealogy, book of heirs.

INTRODUCCIÓ

Sovint les expressions populars reflecteixen tant com qualsevol document escrit alguns fets històrics. A Catalunya, sobretot a la Catalunya dels masos, hi ha una dita ben coneguda sobre les cases pairals més importants:

Si voleu saber qui són els més rics d'aquesta terra: el Noguer de Segueró, el Sobirà de Santa Creu i l'Espona de Saderra.³

Cert és que no sempre hi apareixen aquestes tres cases, a vegades en lloc del Sobirà, hi ha el Vilar de Sant Boi de Lluçanès, d'altres Can Pons d'Osseja. J. Camps i Arboix insinuava que l'Espona de Saderra només hi és esmentat a causa de la rima consonant... En qualsevol cas, sempre hi consta el Noguer de Segueró. No hi ha dubte que és una de les cases pairals, pairalies, cases senyoriales, cases de senyors útils i propietaris de mas, grans masos, mansions d'hisendats rurals, cases fortes, palauets rurals, patrimonis agraris, etc., més importants de Catalunya i que ha estat així durant segles. F. Viader, estudiós de la genealogia de moltes d'aquestes famílies pairals, i hisendat ell mateix, la qualifica com «la primera de les nostres grans cases pairals» i afegeix que

3. Hi ha una altra versió menys coneguda que diu: «Són les grans cases de la terra / el Noguer de Segueró, / l'Espona de Saderra, el Vilar de Sant Boi / i Casa Pont d'Osseja».

«figura amb justa i reputada preeminència» en les comarques catalanes (Viader, 1973: 281-282).

Tradicionalment s'ha afirmat que el Noguer de Segueró posseïa més de 300 masoveries i que aquestes eren repartides en un amplíssim territori des de la mateixa Garrotxa fins a Ceret, la costa i Vilademuls.⁴ Si bé, per un dels seus hereus, Pere Noguer i Llaudes, l'autor del *Llibre de la antiquitat*, el que destaca del Noguer és «la antiquitat [més que no pas] llur grandessa; aquella y no esta, és la que la fa apreciable».

El Noguer ha estat un referent en el seu entorn, realment potser seria millor dir que va ser un punt de referència, un mirall, un exemple a imitar o amb qui relacionar-se per tots aquells que formaven part del seu àmbit. L'article que va dedicar Fernando Viader al llinatge del Noguer, l'any 1973, porta una dedicatòria que ho exemplifica molt bé: «A la memòria del meu sogre, Don Josep de Ribot i Olivas, que tant s'honorava de descendir de la Casa Noguer de Segueró».

Per l'altra banda, també era un punt de referència per a tots aquells que, d'una manera o altra s'hi relacionaven o en depenien, és a dir, tots els pagesos i habitants i veïns del seu extens patrimoni. Entre altres coses, perquè l'edifici de la casa és monumental i per la seva situació pot ser vist des de molts llocs. La seva presència física era [i és] un clar recordatori de la seva esplendor i del seu paper significatiu dins el seu món. En aquest sentit, cal recordar que la casa va patir incendis i saquejos per la seva militància carlina (Toledano, 1998: 198) i semblantment va ser atacada durant la Guerra Civil del 36-39 pels pagesos i treballadors del seu entorn.

LA CASA I EL PATRIMONI

La importància de la casa i el seu paper preponderant, expliquen, per exemple, les estades que hi va fer Jacint Verdguer el setembre de 1884. De fet, la font Enrajolada del costat del Noguer s'anomena popularment Font de Mossèn Cinto, en record de les estones que hi va passar, tot i que com a data de construcció, hi consta el 1739. A més, una de les cartes conservades de Verdguer anava adreçada a Felicià Noguer i de Rocafiguera, sacerdot i oncle de la pubilla

4. No cal dir que seria molt convenient comprovar aquesta afirmació i especificar-ne els noms, les parròquies i la cronologia. Als inventaris dels béns immobles de 1754 i 1811 no hi ha ni tantes propietats ni abasten tant de territori. GARGANTÉ (2010), p. 464-466.

que vivia al Noguer. Mentre s'estava al Noguer, Verdaguer va escriure «el poema *El bruel*, basat en la llegenda popular de Castelló d'Empúries, i hi dedicà les dues inscripcions per al rellotge de sol».⁵

Com diu J. Camps i Arboix (1969, p. 154), «cases hi ha que han donat lloc a un copiós llegendari», abans de referir-se a les cinc llegendes conegudes que tenen com a protagonista la família o la casa del Noguer de Segueró. En aquest mateix sentit, una sèrie de dites populars i parèmies mostren la importància d'aquesta pairalia i com era considerada un referent en el seu entorn. En paraules de F. Viader, «la importància d'aquestes cases es traduïa en un merescut renom que les associava a dites [...] que des de remot temps servien d'orientació i de pronòstic a tota una comarca» (Viader, 1973: 290, nota 2). Dites com ara «tu seràs la pubilla del Noguer de Segueró / i tu sabràs quantes unces caben en un sarró [o mesuró]», «Com a Can Noguer de Segueró, / que d'una escombra en van sortir set bales», «Si hagués sabut que el pa amb nous era tan bo, encara seria la senyora de Can Noguer de Segueró», «Sarró, sarró, / fes fermança / al Noguer de Segueró», «Sarró, sarró, / respon per en Noguer de Segueró» o, fins i tot, «Ser més ric que en Noguer de Segueró».

Gràcies a les notícies extretes de l'arxiu patrimonial de Can Noguer, F. Viader, i a partir d'ell R. Congost i P. Gifre, han pogut aproximar-se a l'evolució del seu patrimoni immoble. Especialment pel que fa a l'adquisició de masos i terres. Durant el segle xv i aprofitant la conjuntura de crisi, els hereus de la casa van poder i saber optar i aconseguir més béns immobles: van comprar dos masos i en van obtenir dos més en establiment emfitèutic a la mateixa parròquia de Segueró, alguns dels quals consta que eren rònecs. Al llarg del xvi, van comprar altres sis masos i en van obtenir un altre en establiment, a més de cases i terres del mateix lloc. Els darrers anys del segle xvi són els anys de la màxima expansió i, a més de propietats a Segueró, compren masos d'altres parròquies com ara Sant Martí Saserra, a banda de terçons i el delme de Segueró. Sens dubte, totes aquestes adquisicions responen a un objectiu clar d'ampliar patrimoni i, al mateix torn, mostren el potencial econòmic i la capacitat de fer front a la crisi de finals del segle xvi.

Això explica que al segle xvii, «quan la crisi ja era inexorable i generalitzada, el patrimoni Noguer va poder afrontar-la sense gaires dificultats» i van continuar

5. PLA (2011), p. 172. Per a la intensa i estreta relació dels diferents membres de la família del Noguer de Segueró amb el santuari del Mont, vegeu GIFRE; PUIG, I TREMOLEDA (2011), p. 83-131.

comprant masos «aprofitant les dificultats dels altres» (Gifre; Garcia Orallo, 2004: 21). Cert és que en aquesta conjuntura negativa, van saber aprofitar altres factors, com ara el casament i la unió de patrimonis amb la pubilla Cases de Segueró, que posseïa diversos masos al mateix lloc. Els capítols matrimonials són de 1591; el 1639 amb la pubilla Barceló de Tregurà que també va aportar masos i cases a Salarsa; i encara el 1671, un nou matrimoni amb la pubilla Comellas d'Avinyonet de Puigventós que, a més de masos, va aportar el terç de Taravaus. Tot plegat fa que al segle XVII aconseguissin incorporar al patrimoni una quinzena de masos amb totes llurs possessions més tres cases a diverses parròquies gironines. Així doncs, en menys de 100 anys tres hereus del Noguer es van casar amb tres pubilles.

A l'inventari dels béns de Pere Noguer i Llaudes, fet el 1754, hi consten més de 20 cases i masos, a banda de delmes i terçons, als quals en l'inventari de 1811, arran de la mort de Felicià Noguer i Vila, s'hi ha d'afegir una casa a Besalú i una altra a Camprodon.⁶ Així es reflecteix amb molta claredat tant l'estratègia d'expansió patrimonial com el potencial que va permetre aquest considerable increment. Entre el segle XV i el segle XVII, el Noguer de Segueró va ampliar el seu patrimoni amb vint-i-sis masos més, als quals caldria sumar-hi terres, cases i rendes provinents de diverses parròquies (Viader, 1973 i Gifre; Garcia Orallo, 2004: 21-22). Al segle XVIII, tot i mantenir-se l'expansió patrimonial, sembla que no va assolir els increments anteriors.

El creixement patrimonial del Noguer segueix «de ben a prop les etapes de l'evolució del patrimoni d'un altre dels més grans patrimonis gironins», el del Sobirà de Santa Creu. En aquest cas, les incorporacions, per compra, establiment o matrimoni, d'altres masos comencen en els segles medievals, s'incrementen a la fi del segle XVI i s'observa que la crisi del segle XVII tampoc no va ser gaire traumàtica per al Sobirà (Mallorquí, 2005: 94).

Pel que fa al Noguer, l'augment de propietats va ser espectacular, sobretot si tenim present que al *Llibre de la antiquitat*, del qual parlarem més endavant, Pere Noguer afirma que la Casa Noguer va començar posseint «poch més de cent vessanas de terra», a més d'altres tres peces de terra on «hi tindria per sembradura de unas deu quarteras de blat per any y per apacentar de quaranta a sinquantia bèstias entre de llana y de pèl». Els hereus de la segona meitat del

6. Arxiu Comarcal de la Garrotxa (ACGAX), Notarials, Besalú, Manuel Antentes, manual 1754 i ACGAX, Notarials, Besalú, Abdó Julià i Boy, manual 1811.

segle xx afirmaven que el Noguer va arribar a tenir uns 300 masos més algunes propietats urbanes.⁷ L'agregació de diversos patrimonis per via matrimonial va acabar quedant reflectida en l'escut de la família, en el qual consten els emblemes del Noguer i Cases de Segueró, el Barceló de Tegurà i el Comelles d'Avinyonet. A l'inventari de Pere Noguer i Llaudes, l'anomenen Pere Noguer Casas Barceló y Comellas, ciutadà honorat de Barcelona, domiciliat al lloc de Segueró.

En els segles xvi i xvii, el Noguer de Segueró pagava els delmes corresponents, com la resta de cases pageses, però a diferència de la gran majoria també en cobrava. I això perquè eren delmadors universals del delme de Segueró i posseïen els terçons de Toralles, Vilacolum, Vilavenut que havien comprat al segle xvii, i el terç de Taravaus que havien obtingut pel matrimoni de l'hereu Pere Noguer amb la pubilla Maria Comellas d'Avinyonet de Puigventós el 1671 (Viader, 1973: 290, 298-299, i Gifre; Garcia Orallo, 2004: 20, nota 52).

La casa del Noguer de Segueró és excepcional. I no només ara, sinó que ho ha estat al llarg dels anys. Actualment (o potser seria millor dir que era així fins al darrer segle), s'hi troben elements que la distingien de la resta de les cases; en alguns casos això encara és més destacable si tenim present que és una casa aïllada a la muntanya i allunyada de qualsevol nucli urbà. Ara bé, probablement un dels objectius dels propietaris a l'hora d'adquirir o utilitzar determinats objectes i decoracions seria equiparar-se a les grans cases urbanes, malgrat trobar-se en un entorn rural. L'edifici actual, de grans dimensions, va ser construït al llarg dels segles xvii i xviii. Hi ha diversos elements que el fan destacar per sobre la resta, com ara les figures de l'escultor Ramon Amadeu i encara més les pintures de Joan Carles Panyó, primer director de l'Escola de Belles Arts d'Olot. També destaca per les seves «mampares», és a dir, els llenços pintats que revestien les portes. D'aquests revestiments n'hi havia en qualsevol casa benestant d'època moderna, però per ara, entre els pocs exemples coneguts, hi ha els del Noguer de Segueró que eren d'inspiració neoclàssica i daten de la segona meitat del segle xvii (Creixell, 2005: 351, i 2008: 603). Així mateix, destaca pels quatre rellotges de sol que encara es conserven: a la façana, a la terrassa, al jardí i a la façana de la capella.

7. Entrevista amb Francesc Vayreda i Trullol i M. Dolors Viola i Llanera mantinguda el 29 de juny de 2002 per al llibre ENRIC SAGUER [coord.] (2005), *Els últims hereus: història oral dels propietaris rurals gironins, 1930-2000*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura.

L'any 1848, la família del Noguer va aconseguir tenir les relíquies d'un màrtir romà, sant Teòfil, i des de llavors les va custodiar en aquesta capella de la casa fins que van ser cremades durant la Guerra Civil del 36-39. En els *Goigs del gloriós noy Sant Teófilo, mártir* s'explica que «Fou sepultat est cos sant / en Roma, Via Salara, / y los fills de Noguer ara / l'han portat, ¡oh ditxa gran!». La memòria oral atribueix a Sant Teòfil un miracle durant el primer terç del segle xx: un nen o nena mut d'uns 5, 12 o 14 anys de Can Valent de Maià de Montcal va començar a parlar després que la seva mare el prometés a Sant Teòfil i el portés a visitar-lo. Al cap de poc temps, ja parlava.⁸

LA FAMÍLIA

L'any 1203 es documenta el primer hereu de la família Noguer, Jaume.⁹ El seu nom apareix en una compra a carta de gràcia d'un camp a Arnau Cases (família i patrimoni amb els quals acabarien casant-se). Des de principis del segle XIII i fins a mitjans del segle XVIII, es van succeir 23 generacions d'hereus masculins i només en un cas hi va haver una pubilla. Es tracta de Barcelona Noguer, que va fer heretament en favor del seu fill Joan de Noguer l'any 1302. Per primera vegada, a més, es coneixen el nombre de fills que va tenir: dos nois i tres noies. El casament entre Felicià Noguer i Creus i Anna Cases de la mateixa parròquia de Segueró, els capítols matrimonials dels quals són de 1591, va implicar la incorporació al Noguer de tot el patrimoni Cases.

Poc després, el casament entre Felicià Noguer i Arrufat i Paula Barceló i Cols –els capítols matrimonials són de 1639–, va implicar la incorporació del patrimoni Barceló de la parròquia de Tregurà. Cal destacar que en aquest cas, es va tractar d'un matrimoni doble pare-mare, hereu-pubilla. I el seu hereu, Pere Noguer i Barceló es va casar amb Maria Comelles i Vilar, els capítols matrimonials són de 1671, i així es va incorporar el patrimoni Comelles de la parròquia d'Avinyonet de Puigventós. És a dir, com ja he assenyalat, en menys d'un segle es van produir tres casaments hereu-pubilla, de manera que el patrimoni va augmentar considerablement.

8. Entrevista amb Francesc Vayreda i Trullol i M. Dolors Viola i Llanera mantinguda el 29 de juny de 2002. SAGUER (2005).

9. Vegeu la genealogia completa entre 1203 i 2004, a GIFRE; GARCIA ORALLO (2004).

La família va mantenir el cognom Noguer fins al segle XIX, durant uns 644 anys, quan l'hereva Dolors Noguer i Saleta, morta el 1878, es va casar amb Joaquim Olivas i de Zafont de la parròquia de Lladó. De nou, aquest matrimoni va ser succeït per una pubilla, Josepa Olivas i de Noguer, morta el 1881, que es va casar amb Estanislau Vayreda i Vila d'Olot, el reconegut botànic. Actualment aquest és el cognom que encara porten els hereus del Noguer de Segueró.

Un altre dels trets distintius de la família propietària del Noguer és que a diferència d'altres famílies d'hisendats, la família del Noguer mai no va abandonar la seva casa pairal per instal·lar-se enlloc més. Malgrat l'ascens econòmic i social, al llarg dels segles XVIII i XIX mai no va deixar de viure al seu mas o «més aviat palauet» (Saguer, 2005: 354) ni tampoc no ho va fer durant el segle XX. Una altra característica remarcable és que segons el *Llibre de la antiquitat* gairebé tots els hereus i pubilles de la família es van casar amb membres d'altres importants patrimonis rurals.

La família Noguer des del segle XVII, o potser abans, disposava de llicència per tenir un banc a l'església per oir missa. No cal dir que contribuïen a les despeses de l'església parroquial. A banda que a la casa del Noguer hi havia i hi ha una capella, «un dels signes més externs i visibles i més efectius de representació simbòlica del poder econòmic i social assolit per una família pagesa benestant o hisendada» (Saguer, 2005: 346-347). La capella té una entrada pròpia des de l'exterior i una entrada lateral que, passant per l'anomenada «alcova del bisbe», la comunica amb la resta de l'interior de la casa.

Al segle XVIII, la família del Noguer, com altres famílies de la seva categoria, feia almoines públiques de pa amb motiu dels funerals dels seus familiars. Amb ocasió dels funerals de Pere Noguer i de Rocafiguera, mort l'any 1854, unes tres mil persones van acudir-hi a buscar la caritat que es va repartir; l'elevat nombre de gent fins i tot va requerir la presència dels mossos d'esquadra. Ara bé, en el cas del Noguer la caritat es feia regularment, tenien un edifici destinat a allotjar els vianants durant la nit i entre Tots Sants i Sant Joan, allà també repartien pa als mendicants que hi anaven tres cops a la setmana (Viader, 1973: 285). Aquesta mena de pràctiques, a banda de «reforçar l'ascendent i poder social», i «estabilitzar una mà d'obra», «cal interpretar-les com a mers gestos i actituds que ajudaven a exterioritzar esporàdicament el seu poder actuant de "lubrificant social"» (Puigvert, 2000: 190-192).

L'ARXIU

El Noguer de Segueró té tot allò que caracteritza una gran casa i una gran família amb un important patrimoni rural, com hem anat veient. I això inclou un arxiu on es custodien tots els documents relatius a la família, al patrimoni i també als diferents càrrecs o feines que els seus membres van exercir. Val a dir que, en aquest sentit, no és un cas excepcional, gairebé tots els propietaris de grans patrimonis gironins afirmen conservar un arxiu patrimonial i prop de dues terceres parts asseguren que els documents més antics que tenen són del segle XIII. De fet, aquests arxius a més d'una «llarga memòria històrica familiar» són característics del grup de propietaris gironins d'un important patrimoni agrari. Ho eren i ho segueixen essent, si més no els seus hereus actuals «coneixen l'excepcionalitat dels seus arxius» (Saguer, 2005: 22).

En moltes d'aquestes cases, no només s'ha conservat la documentació sinó que s'ha procurat que es mantingués així. Segons P. Gifre i S. Soler (1996: 41), normalment la documentació s'ha conservat en llocs especials de les cases, en habitacions habilitades amb mobles adequats per guardar els títols del patrimoni, és a dir, en estances que únicament compleixen la funció d'arxiu. Així succeeix a Can Noguer de Segueró, hi ha una habitació destinada a l'arxiu patrimonial. Part de la documentació en paper es guarda dins una mena d'arxivadors o caixes de zinc, fets i intitulats expressament, mentre que la resta es guarda en calaixos o en lleixes ordenada per patrimonis.

En el cas del Noguer, a més, i com en tants altres casos d'arxius patrimonials, a la casa es conserven documents de tots (o gairebé) els masos o cases que van anar incorporant-se per la via que fos.¹⁰ Normalment els actes referents a les diferents propietats que van acabar en mans del Noguer es mantenen junts i sota epígrafs corresponents als masos i parròquies d'origen, si bé per als seus propietaris tots els documents configuren un mateix arxiu.

No cal dir que, també en aquest cas, hi ha uns llibres mestres (Gifre; Bosch, 1998: 155-182; Gifre; Matas, i Soler, 2002; Heras de Puig, 2001: 8-15)

10. A l'arxiu patrimonial del Sobirà de Santa Creu a Osor, «una altra de les cases pairals més citades de Catalunya», es conserva un llibre mestre, els apartats del qual recullen separadament tots els actes de cada mas que configurava el patrimoni, tal com són els del Noguer. Al final del llibre hi ha una «Nota de coses memorables» escrita el 1710, on es deixa constància de les fases de construcció de la casa del Sobirà i de l'evolució del patrimoni immoble que posseïa, entre d'altres qüestions. Vegeu MALLORQUÍ (2005), p. 81-103.

fets per tal de conèixer amb exactitud el patrimoni i per facilitar la feina dels futurs hereus. Sembla que l'encarregat de fer-los va ser Pere Noguer i Llaudes qui, segons F. Viader, també «ordenà l'important arxiu de la casa» (Viader, 1973: 282). No hi ha dubte que Pere Noguer valorava la importància de la conservació de la documentació escrita. En el llibre dels hereus que escriu i acaba el 1747, i del qual parlarem tot seguit, diverses vegades es refereix a la importància de conservar els escrits i de poder comprovar i fonamentar les seves informacions en els «papers» conservats. Sempre escriu amb claredat d'on ha tret la informació i on es guarda l'acte que ho corrobora, especifica el calaix, el plec i el número del document. Realment, mostra un gran coneixement de la documentació conservada de manera que és ben possible que fos ell qui ordenés l'arxiu. Quan cita documentació pròpia, sempre repeteix que els actes estan «posats en lo arxiu».

A causa de la seva mort, l'any 1754 es va fer un inventari dels seus béns. En ell consta que un grup dels llibres de la biblioteca eren guardats en un «armari gran paredat a la paret que anomenan arxiu ab onse calaixos de fusta de pi dins del qual se encontran diferents actes y papers fahents a la dita universal heretat y béns y los llibres següents [...]». Immediatament s'especifica amb claredat de quins llibres es tracta però no es diu res més de la documentació històrica. Aquest armari es trobava a «la cambra dita la Cambra de la Sala» i probablement els seus calaixos eren els esmentats per Pere Noguer com a referència dels documents que havia utilitzat.¹¹

A la mateixa cambra hi havia una taula de fusta de noguer «ab son calaix sens pany ni clau dins del qual se han encontrat diferents papers de la manumissoria del quòndam reverend Isidro Noguer».¹² Si bé la documentació històrica no s'especifica, sí que s'inscriuen molts dels llibres que hi havia a la casa. L'inventari de 1811, fet arran de la mort de Felicià Noguer i Vila, és molt menys exhaustiu i especificat. A parer de M. Garganté això es deu deure «al caràcter d'urgència [...] en un moment d'inestabilitat, tot just havent sortit de les vicissituds provocades per la invasió napoleònica» (Garganté, 2010: 451). Pel que fa a la documentació del patrimoni, només consta que «en lo quarto cantoner de la part de l'hort» hi ha «un armari ab alguns papers fahents a la casa».¹³ Tanmateix enlloc no apareix el concepte «arxiu».

11. ACGAX, Notarials, Besalú, Manuel Antentes, manual 1754, fol. 18.

12. ACGAX, Notarials, Besalú, Manuel Antentes, manual 1754, fol. 13.

13. ACGAX, Notarials, Besalú, Abdó Julià i Boy, manual 1811, fol. 264.

Pere Noguier en el *Llibre de la antiquitat* distingeix tres espais diferents en els quals es troba la documentació en la qual es basa: «l'arxivat de las cosas memorables» (que ha de ser el mateix que, a vegades, qualifica de «arxivat patit de las cosas memorables de la Casa de Noguier»), «actes vells del mas Casas» i «lo arxiu», on hi ha la majoria de la documentació que utilitza, aquella que, a parer seu, no destacava per sobre la resta tot i les importants informacions que aportava.

Així doncs, la imatge que tenim de l'arxiu del Noguier al segle XVIII a través del *Llibre de la antiquitat*, és que la majoria de la documentació es guardava en «lo arxiu», en calaixos i plec i que tota estava numerada, potser en els calaixos esmentats a l'inventari de 1754. Aquells documents considerats més importants, com ara algunes èpoques, els privilegis o beneficis rebuts es guardaven com a «cosas memorables» i en ser menors en quantitat, es tractaria d'un «arxivat patit». Pere Noguier especifica que aquí hi havia «els papers de major conseqüència per la Casa de Noguier» i afegeix que el llibre dels hereus que ha escrit també s'hi ha de guardar: «A qual arxivat té de estar també esta sèria».

Finalment, tots els documents referents al mas Cases que es va incorporar al patrimoni a través del matrimoni de l'hereu, es conservaven junts i sense barrejar-se amb la resta. Pere Noguier els qualificava «d'actes del mas Casas», mentre que els documents de la resta de patrimonis que van acabar conformant el Noguier, tot i estar junts, es van incorporar a l'arxiu principal. És a dir, els documents dels Barceló i dels Comelles es trobaven en calaixos de l'arxiu però no se'ls anomenava amb un nom propi. Per exemple, quan presenta la línia d'hereus de la casa Barceló de Tegurà explica que la fa «segons se ha pogut averiguar ab las escripturas de dit mas Barceló, posadas en lo arxiu» i, en el cas dels Comelles, «segons se ha pogut investigar ab las escripturas de dita Casa de Comellas (posadas en lo arxiu)».

En ambdós casos, no hi ha dubte que els documents també van incorporar-se, mentre que no sembla que succeís el mateix amb l'arxiu del Castell de Segueró, les referències a actes que sustenten la sèrie dels seus hereus sempre corresponen al patrimoni Noguier o al Cases, en cap moment s'esmenta cap document originari del castell ni de la seva família. Cal dir que les referències aportades per Pere Noguier al *Llibre de la antiquitat* sembla que no es corresponen amb la dels llibres mestres ni amb l'ordre de l'arxiu a finals del segle XX. Així doncs, cal pensar que a l'arxiu hi va haver més d'una intervenció i ordenació, potser la darrera es va fer quan es van encarregar els calaixos i les carpetes per a l'habitació definitiva.

Del Noguer, per altra banda no en destaca només el seu arxiu, tenia fins a la Guerra Civil una important biblioteca que feia segles que la família anava ampliant. El 1754 hi havia 168 volums i el 1790 era qualificada de «nombrosa».¹⁴ De fet, en diverses ocasions Pere Noguer i Llaudes, quan escriu el *Llibre de la antiquitat*, sustenta algunes de les seves afirmacions o hipòtesis basant-se en els llibres de la biblioteca mateixa.

Llibre de la antiquitat

A l'arxiu del Noguer es conserva el *Llibre de la antiquitat y progressos de la casa de Noguer de Segaró y genealogia de tots los hereters de dita casa y llur descendència, junt ab la antiquitat, y sèrie dels hereters de las casas que per rahó de successió són incorporadas en la Isienda de dita casa*. En aquest llibre, escrit en català i acabat el 1747,¹⁵ es confecciona la genealogia de la Casa i es deixa constància de tots els hereus del patrimoni des dels seus inicis. El pubill Pere Noguer i Llaudes, a qui s'atribueix també l'ordenació de l'arxiu, va ser l'encarregat d'escriure'l mentre encara era *fadrí* però, com a fill de més edat, es preparava per ser el futur hereu,¹⁶ el número 19, de la Casa.

L'autor sempre utilitza aquest terme per referir-se al patrimoni: la Casa de Noguer.¹⁷ És la Casa la que requereix conèixer la família que la posseïa i la va fer créixer, i per això, sempre que pot Pere Noguer destaca els hereus que van incrementar i millorar el patrimoni. Com diu Pere Gifre, aquesta mena de llibre de família és «per a ús exclusiu de la casa, però sobretot per recordar els orígens i l'ascens» (Gifre, 2008: 198). Era destinat als hereus, perquè coneguessin d'on venien i la trajectòria de la família que els havia permès d'ascendir i perpetuar-se al llarg dels segles, i era un indicatiu del que s'esperava d'ells quan en fossin els hereus. En aquest sentit, hem de valorar la «importància de la “casa pairal” en la conservació de la memòria familiar i l'arrelament a l'esperit de grup» dels grans propietaris gironins (Saguer, 2005: 278 i *sq.*).

14. GUTIÉRREZ (2008), p. 436, i GARGANTÉ (2010). Vegeu, també, els dos inventaris citats.

15. «Fonch acabada la present sèria per mi, Pera Noguer, al 9 vuitubre de 1747».

16. «Déu volent serà llur hereter universal». Va morir dies abans que el seu pare.

17. En el cas de la *biografia* de Miquel Heras de Puig, «l'autèntica protagonista del llibre [...] és la casa [...] que s'ha de perpetuar en el temps per poder reproduir el nivell social dels seus habitants». HERAS DE PUIG (2001), p. 17.

En aquest *Llibre* hi ha una reconstrucció de la família, una història de la família que ha posseït el patrimoni i devia anar acompanyada d'un arbre genealògic que, com a mínim durant anys, formava part de la decoració de l'habitació destinada a l'arxiu. Un a un, es va explicant qui van ser els hereus del patrimoni, des del primer documentat l'any 1203 fins al mateix Pere Noguer, setè d'aquest nom. Com diu el seu autor, es tracta d'una història familiar al llarg de «543 anys». Dels primers hereus n'explica només allò que n'ha pogut saber amb precisió. Tot i així, sovint justifica la línia d'herència en base a notícies indirectes i afirmant que succeïen a l'anterior perquè «és molt probable», «és molt verosímil», «se pot congeturar» i expressions similars. Sempre justifica la successió sobre la base dels anys transcorreguts entre les notícies d'un i altre hereu documentat, tot i que en alguns casos, com ara entre el sisè i el setè, havien passat 54 anys o, entre el vuitè i el novè, 41.

A mesura que avança la línia d'hereus, la informació que n'aporta va guanyant tant en quantitat com en qualitat. És una feina feta a consciència. Sempre que pot, Pere Noguer escriu la data, el notari, els noms dels protagonistes, la tipologia documental, les parròquies i els masos d'origen, el numerari rebut o pagat, el valor dels dots, el nombre de fills i filles, la destinació dels fills que no són l'hereu, a més d'altres notícies considerades interessants. Algunes d'elles certament poden marcar la diferència entre la Casa Noguer i altres cases catalanes, com ara que un dels fills de l'onzè hereu, Bernat Noguer, anés a les «Índies Occidentals, novament descubertas per Christòfol Colon lo any 1493» i s'instal·lés al Perú, on va originar set famílies Noguer «ab molta prosperitat en dit país»; o el miracle que la Verge de la Mare de Déu del Mont va fer amb el quinzè hereu, Pere Noguer cinquè, l'any 1639.

Per altra banda i accentuant el tret diferencial, cada vegada que cal i pot, especifica els privilegis que els diferents membres de la família Noguer, o d'aquelles amb les quals es van unir, van rebre per part de la monarquia. Com ara l'atorgat el 22 de juliol de 1486 pel «Senyor Rey Don Joan de Aragó» a Martirià Noguer, el desè hereu, o el que va rebre un membre de la família Cases per haver protegit l'infant Ferran i la reina Joana Enríquez al setge de la Força de Girona el 1462.¹⁸

18. «Est Miquel Oliveras y Casas fonch un dels que voluntàriament anaren a socórrer a la Reyna Dona Juana, muller del Rey Don Joan de Aragó y al Príncep Don Fernando, son fill, del siti que los avian posat en la torre Gironella de Gerona lo exèrcit dels commovedors del Principat de Catalunya en lo any 1462, logrant ab esta diligència lo donar-los entera llibertat y posar llurs

Aquest llibre dels hereus mostra molt bé el sistema hereditari que es va anar desenvolupant a Catalunya des de l'època medieval, no només els de les grans famílies. No cal dir que, com en el cas de la biografia feta per Miquel Heras de Puig, la del Noguer «no era neutra» sinó que «recrea el passat» (Heras de Puig, 2001: 73 i 18). Quan s'escriu, els Noguer destaquen entre les grans cases catalanes, han assolit una posició econòmica i social destacable, i amb i des d'aquesta perspectiva, Pere Noguer, futur hereu, volia conèixer i explicar els orígens familiars i els de les cases que es van anar incorporant per diverses vies.

La llista de dinou hereus (entre els quals només hi ha una heretera de principis del segle XIV) comença el 1203 amb Jaume Noguer i acaba amb Pere Noguer i Llaudes el 1747. Ara bé, com que el patrimoni Noguer, com ha estat dit, va anar ampliant-se amb les incorporacions d'altres patrimonis a través de matrimonis, també estableix la seva genealogia. Així ho fa amb la «Sèrie dels Hereters del Mas Casas» (1175-1615), la «Sèria dels hereters de la Casa de Barceló de Tragarà» (1321-1634) i amb la «Sèria dels hereters de la Casa de Comellas de Avinyonet» (1322-1660).

Així mateix, explica la genealogia dels «Cavallers y Senyors de Segaró», és a dir, la família propietària del Castell de Segueró fins que l'hereu va ser un Noguer. Tot i que en aquesta incorporació no hi ha relació de sang perquè va ser «per via de compra» el 1611, segons Pere Noguer l'antiguitat de la Casa justifica a bastament la confecció de la seva genealogia. Cal destacar que tant en el cas de la família Cases com en la dels senyors del Castell, el primer document on apareixen és «dels 39 anys del regnat de Lluís Jove, Rey de Fransa, que correspon en lo any 1175 de la nativitat del Senyor».

En començar el seu escrit, Pere Noguer explica que «molt se han fatigat ab no poch treball alguns escriptors catalans (a qui han seguit alguns dels forasters) en investigar lo principi y origen de las casas més nobles y principals de Catalunya, però per molt que han enpleat fatigas y diligèncias en alcansar-lo, no és estat possible per tenir-lo escondit llur pròpia antiguitat: y en tant veneran més llur noblesa, en quant se-ls fa més dificultós lo alcansar-li principi. En la mateixa sort corran no pocas casas de las menos principals que en Catalunya se

personas en lloch segur fora dita ciutat de Gerona, per lo que agraht de tanta finesa dit Infant Don Fernando, a 15 de maig 1503, essent ja Rey de Aragó y trobant-se en Barcelona, concedí privilegi de militar a dit Miquel Oliveras y Casas, ab lo qual expressà tots los sobredits serveys de ell rebuts».

troban plantadas, quals, aunque en noblesa y sanch illustre, no poden en res comparar-se ab las primeras, però en matèria de antiquitat per no trobar-se-los tampoch principi y origen poden en esta part (de la manera se pot dir) igualarlas». És a dir, explica la feina que comença perquè el Noguer de Segueró és una de les cases «menos principals» de Catalunya, i això vol dir només per darrere de les de la noblesa.

Potser per reforçar la importància de la Casa i la família, Pere Noguer aconsegueix, i no només amb els Noguer sinó també amb els propietaris del Castell de Segueró,¹⁹ establir l'origen del patrimoni i la família en temps de Carlemany i els carolingis i això malgrat que «a 543 anys que és, y se és conservada Casa de Noguer, no se li descobra tampoch origen y principi cert». Diu textualment: «És pues molt provable y verosímil tingué principi esta Casa en temps de l'Emperador Carlo Magno e de son fill y nét Ludovico Pio y Carlos Calvo, també Emperadors; quant en las entradas que quiscaun de dits prínceps feren en Catalunya des de lo any 783 fins cerca lo any 800 contra los moros que la dominaven. Axís com anaven guanyant los castells y llochs a dits infiels, anavan igualment repartint las terras y possessions als capitans y soldats, que fielment los servian en lo exèrcit, fent-los la gràcia de proporció dels mèrits, premiant antes als que eran naturals de la matexa terra, per alivio y recompensa de las tribulacions passadas, que no als forasters que ab llurs exèrcits venian». A banda de la credibilitat que aquesta notícia pugui tenir, mostra l'alt coneixement de la història que tenia Pere Noguer; a la seva biblioteca hi havia, entre d'altres llibres d'història, una *Historia de Carlomagno*.²⁰

Sens dubte, l'objectiu era demostrar que les terres i els béns immobles del patrimoni Noguer, i ja des dels seus inicis, eren alodials. De fet Pere Noguer insisteix més d'una vegada que no tenien senyor directe: «Franca y quítia en alodi y no regonèxer domini directe a ningú». Per altra banda, considerar que la família i el patrimoni es van originar en temps de la conquesta carolíngia era un tret distintiu innegable i així, també de retruc, es destacava l'espectacular increment del patrimoni i el bon fer dels seus hereus. Ara bé, jo no puc oblidar, en aquest punt, aquella coneguda llegenda que assegurava que els remences

19. En aquest cas, a més, considera que el primer hereu va participar en la conquesta de les Illes Balears en temps de Ramon Berenguer III i es basa en els *Anales de Cataluña* de Narcís Feliu, un exemplar del quals era a la biblioteca del Noguer.

20. ACGAX, Notarials, Besalú, Manuel Antentes, manual 1754, fol. 16.

no tenien llibertat perquè Carlemany els havia castigat per no voler-lo ajudar a deslliurar els cristians del jou musulmà...

Pere Noguier fonamenta totes les notícies que dona al *Llibre* en base als documents que ha localitzat a l'arxiu de la casa i n'ofereix la seva referència i el calaix on es guarden. Tot i que no ho diu clarament, sens dubte devia utilitzar (o fer ell mateix) el llibre mestre de l'arxiu, com ja ha estat dit.²¹ Altres vegades reconeix que ha obtingut les notícies dels llibres conservats a la rectoria de l'església parroquial de Segueró i d'altres menys de la bibliografia d'on ha extret la informació.²² No hi ha dubte que Pere Noguier valorava la importància de la conservació de la documentació escrita i de fonamentar les seves informacions en els «papers» conservats. Afirmava en diverses ocasions que el que explica és «segons títol y memòrias autènticas y verdaderas», mentre que d'altres qüestions no es poden «restrejar ab títols y escripturas». Per això, diu que comença la sèrie dels hereus el 1203, atès que «dels hereters que en aquella primera antiquitat gaudiren y socehiren dita casa y terras, no és fàcil poder-ne donar notícia per aver destruhit los papers y memòrias de ells, la mateixa antiquitat». Cal recordar que en l'inventari de béns del mateix Pere Noguier, no es veu reflectida ni la divisió ni l'ordenació de què tant parla en el *Llibre*, ni tan sols s'esmenta aquell arxiu de les coses memorables.

D'aquesta mena de reconstruccions familiars, segons Pere Gifre, és habitual trobar-ne del segle XIX, però per als segles anteriors és «més rar». Ell n'esmenta tres, la de Fèlix Domènech, pagès domiciliat a Sant Feliu de Guíxols, a la darrerria del segle XVII; la genealogia dels Anglada, apotecaris de Banyoles; i la del Noguier de Segueró que «és un exemple a Catalunya del més semblant al que a Itàlia s'anomena "llibre de família"». Per això, conclou que es tracta de «ben poca cosa si ho comparem amb la proliferació de llibres mestres» (Gifre, 2012: 143-145 i 2008: 201-202). Al seu torn, X. Torres també opina que genealogies i llibretes d'hereus com aquesta, constitueixen «una font més aviat rara» perquè no són «massa nombroses» (Torres, 2000: 9).

21. Miquel Heras de Puig reconeixia que per escriure la *biografia ó explicació de l'arbre genealògic de la descendència de casa Heras de Adri*, va comptar «amb l'ajut del llibre mestre, i de l'arxiu parroquial». HERAS DE PUIG (2001).

22. A l'inventari dels béns del Noguier fet el 1754 arran de la seva mort, hi consten diversos llibres d'història com ara la *Història de Catalunya* de Jeroni Pujades, uns *Anales de Cataluña* o una *Història de Girona*, entre d'altres, ACGAX, Notarials, Besalú, Manuel Antentes, manual 1754.

L'existència d'aquest *Llibre de la antiquitat* havia estat assenyalada per Fernando Viader,²³ qui afirmava que «com totes les grans cases [el Noguer] compta amb cronistes propis entre els seus mateixos fills». A més, donava notícia de la continuació d'aquesta feina per part del nét de Pere Noguer i Llaudes, Felicià de Noguer i de Rocafiguera, «reverend doctor». Aquest va escriure la Continuació de la història cronològica dels descendents de la família de Casa Noguer de Sagaró, Bisbat de Gerona, fins al any 1860, seguint l'estela i l'exemple del que havia fet el seu avi. De fet, Pere Noguer acabava el seu Llibre afirmant que «mentres esta Casa dúria se pot també ella continuar per la gran política y molta utilitat que de aquí se pot seguir».

La valoració que l'any 1973 va fer Fernando Viader d'aquest Llibre permet copsar molt bé la seva admiració i enyorança: «Es relata planerament la història de la casa i explica de forma emotiva i familiar, fins a quin punt pot superar-se un llinatge en el decurs de les generacions, sota el govern sensat i animós d'uns hereus ben preparats, amants de les tradicions i del seu patrimoni, així com l'estímul d'uns enllaços amb altres nissagues de bona sang i bons cabals que aportaven llurs virtuts i llurs hisendes al tronc cada dia més puixant de la casa».

Una opinió semblant traspua de les afirmacions de J. Camps i Arboix (1973: 313-314), quan diu que aquest Llibre «conté la història del bon regiment d'un patrimoni administrat per una seguida d'hereus capaços i previsors; tots ells imbuïts de la funció encomanada i solidaris d'un deure anterior i superior a cadascun d'ells. En una paraula: un cas paradigmàtic del que nosaltres entenem per parialisme». Per a O. Pi de Cabanyes (1990: 174), aquest memorial «és un cant a la institució de l'hereu, a la continuïtat» d'aquesta institució fonamental de la història de Catalunya.

PER CONCLOURE

Sens dubte, la primera i única conclusió a la qual puc arribar és que el Noguer de Segueró mereix un llarg i aprofundit estudi. Per començar, caldria estudiar i publicar el *Llibre de la antiquitat y progressos de la casa de Noguer de Segaró y genealogia de tots los hereters de dita casa y llur descendència, junt ab la*

23. VIADER (1973), p. 282-283. Vegeu-hi també la transcripció d'alguns paràgrafs de la *Continuació de la història...*

antiquitat, y sèrie dels hereters de las casas que per rahó de successió són incorporadas en la Isienda de dita casa. El seu estudi pot aportar informacions molt diverses i útils a l'hora de singularitzar una de les famílies de propietaris de mas o hisendats més importants de Catalunya. El seu estudi aportarà informació sobre les estratègies de reproducció i de relació d'aquest grup, els dots que rebien, el destí dels cabalers i cabaleres, les famílies amb les quals entroncaven i un llarg etcètera. I millor seria encara complementar la seva publicació amb la de la *Continuació de la història cronològica dels descendents de la família de Casa Noguer de Sagaró, Bisbat de Gerona fins al any 1860.*

Sens dubte també caldria estudiar tot el patrimoni i contextualitzar tota la documentació del seu arxiu de manera no segmentada. Els documents que hi conserva de ben segur permeten un estudi del patrimoni, de la casa, de la família, del paper que tots plegats han tingut en la història de Catalunya. I a més, al llarg d'una àmplia cronologia, des de l'edat mitjana fins a temps molt recents. L'important volum i la qualitat de la documentació medieval conservada en aquest arxiu requeririen un treball centrat en aquesta època, tal com reclama Daniel Piñol (2014: 357-379). Afirmacions semblants poden fer-se de les altres èpoques històriques.

Pere Noguer i Llaudes en el seu *Llibre de la antiquitat* ja va iniciar aquesta tasca en el segle XVIII. El seu nét, Felicià Noguer i de Rocafiguera va seguir el seu exemple al segle XIX. Ara caldria continuar la feina d'aquests dos membres de la família del Noguer de Segueró. Em sembla oportú, per acabar, esmentar les reflexions de Lluís Desvalls, marquès d'Alfarràs, propietari també d'un important arxiu patrimonial. En referir-s'hi diu: «El conjunt documental conté la memòria del meu llinatge, aquella que els meus avantpassats van escriure en manuscrits molt valuosos, i que s'han transmès de pares a fills a través dels segles». En el pròleg a la publicació de la història de la seva família, feta, en part, gràcies al mateix arxiu, afirma que el llibre li «permet de complir una pregona inquietud, la de no ser el darrer membre de la família que pugui conèixer el devenir del nostre llinatge» (Fernández Trabal, 2013: 11 i 13).

BIBLIOGRAFIA

- CAMPS I ARBOIX, Joaquim de (1969). *La masia catalana*. Barcelona: Aedos.
- (1973). *Les cases pairals catalanes*. Barcelona: Destino.
- CREIXELL, Rosa M. (2005). *Cases grans. Interiors nobles a Barcelona (1739-1761)*. Tesi doctoral, Universitat de Barcelona.
- (2008). «Espais viscuts en la Catalunya moderna. La casa i el mobiliari». *Pedralbes*, núm. 28.
- FERNÁNDEZ TRABAL, Josep (2013). *Els Desvalls i Catalunya. Set-cents anys d'història d'una família noble catalana*. Lleida: Pagès editors.
- GARGANTÉ LLANES, Maria (2010). «Aspectes d'una pairalia gironina: el Noguer de Segueró segons els inventaris». A: *Família pagesa i economia rural: VII Congrés sobre sistemes agraris, organització social i poder local*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs.
- GIFRE, Pere (2008). «Quins títols i on es guarden? Els arxius patrimonials, reflex de la dinàmica dels drets de propietat (segles XVI-XVIII)». A: *Dels capbreus al registre de la propietat: Drets, títols i usos socials de la informació a Catalunya (segles XIV-XX)*. Girona: AHR-UdG.
- (2012). *Els senyors útils i propietaris de mas. La formació històrica d'un grup social pagès (Vegueria de Girona, 1486-1730)*. Barcelona: Fundació Noguera.
- GIFRE, Pere; BOSCH, Mònica (1998). «Els llibres mestres dels arxius patrimonials. Una font per a l'estudi de les estratègies patrimonials». *Estudis d'Història Agrària*, núm. 12.
- GIFRE, Pere; GARCIA ORALLO, Ricard [ed.] (2004). *127 genealogies de Fernando Viader. Memòria familiar dels propietaris gironins*. Girona: AHR.
- GIFRE, Pere; SOLER, Santi (1996). *Patrimoni i Arxiu. Inventari del fons patrimonial Caramany de Corçà. Segles XIII-XX*. Ajuntament de la Bisbal d'Empordà: la Bisbal d'Empordà.
- GIFRE, Pere; MATAS, Josep, i SOLER, Santi (2002). *Els arxius patrimonials*. Girona: AHR-UdG.
- GIFRE, Pere; PUIG PLA, Santi, i TREMOLEDA TRILLA, Joaquim (2011). «Memòries del santuari del Mont (final s. XVIII-1953)». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, núm. 42.
- GUTIÉRREZ, J. M. [coord.] (2008). *Història de la Garrotxa*. Girona: Diputació de Girona.

- HERAS DE PUIG, Miquel (2001). *Biografia ó explicació del arbre genealògich de la descendencia de casa Heras de Adri (1350-1850)*. Estudi introductor de BOSCH, Mònica i FERRER, Llorenç. Girona: AHR-UdG.
- MALLORQUÍ, Elvis (2005). «El Sobirà de Santa Creu d'Horta (Osor): del mas medieval a la masia moderna». *Quaderns de la Selva*, núm. 17.
- PI DE CABANYES, Oriol (1990). *Cases senyoriales de Catalunya*. Barcelona: Edicions 62.
- PIÑOL, Daniel (2014). «Els arxius patrimonials i la història medieval: un diàleg necessari». *Imago Temporis*, núm. 8.
- PLA I PLANAS, Jordi (2011). «Pere Vayreda i Olivas, historiador i divulgador de Lladó i el santuari del Mont». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, núm. 42.
- PUIGVERT, Joaquim M. (2000). *Església, territori i sociabilitat (s. XVII-XIX)*. Vic: Eumo Editorial.
- SAGUER, Enric [coord.] (2005). *Els últims hereus: història oral dels propietaris rurals gironins, 1930-2000*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura.
- TO FIGUERAS, Lluís (1997). *Família i hereu a la Catalunya nord-oriental, segles X-XII*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- TOLEDANO GONZÁLEZ, Lluís Ferran (1998). «A Dios rogando y con el mazo dando: monopolio de la violencia y conflicto político en la última guerra carlista en Cataluña (1872-1876)». *Vasconia*, núm. 26.
- TORRES, Xavier (2000). *Els llibres de família de pagès. Memòries de pagès, memòries de mas (segles XVI-XVIII)*. Girona: AHR-UdG.
- VIADER, Fernando (1973). «La Casa Noguer de Segueró i el seu llinatge». A: *II Assemblea d'estudis sobre el comtat de Besalú*. Olot: Aubert impressor.